

МҒТАР 03.26

ӘОЖ: 94(4/9)

Зулпыхарова Эльмира Умирзаковна

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Түркістан қ., Қазақстан)

E-mail: elmira10.72@mail.ru

ХОРЕЗМ МЕМЛЕКЕТІНІҢ СОҢҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа

Бұл мақала тарихи және археологиялық зерттеулерге негізделген, XII және XIII ғасырлардың аяғындағы Хорезм мемлекетінің тарихын талдайды. Онда Хорезм билеушілерінің ішкі саясаты мен халқы арасындағы күрделі байланыстар, мемлекетті орталықтандыруға бағытталған реформалары, қарулы күштерді ұйымдастыру тәжірибесі және көршілес мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынастары қарастырылады. Сондай-ақ, қалалық басқарудағы өзгерістер, экономикалық саясаттың негізгі бағыттары, халықаралық сауда жолдарының стратегиялық рөлі, сауда желілерінің кеңеюі, урбанизация және қала өмірі олардың ықпалы тұрғысынан қарастырылады. Хорезм қала-мемлекеттерінің кейінгі дәуіріндегі моңғол жаулап алуы, экономикалық дамуы, отарлаушылардың рөлі және моңғол-татар халқының дамуы. Хорезм тарихындағы бұл кезең саяси тұрақсыздықтан аймақтық үстемдікке, ішкі қақтығыстардан орталықтандырылған мемлекеттік құрылымға айқын көшу ретінде бағаланады. Бұл зерттеу Хорезмнің тарихын зерттеудің қазыргі саяси бағыты, экономика және жасалған зерттеулер үшін маңызды факторлар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеуде осы кезеңдегі Хорезм мемлекетінің саяси өзгерістері, білім мен элита арасындағы қарым-қатынастың динамикасы, қала экономикасының дамуы және Сырдария аймағының дамуы қарастырылады. Хорезм тарихындағы бұл кезең саяси тұрақсыздықтан аймақтық үстемдікке, ішкі қақтығыстардан орталықтандырылған мемлекеттік құрылымға өтудің маңызды кезеңі ретінде бағаланады. Жұмыста Хорезмнің тарихи тәжірибесіне, оның экономикалық, саяси және мәдени дамуына, сондай-ақ халықаралық сауда мен дипломатиялық қатынастардағы тәжірибесіне шолу жасалған.

Түйін сөздер: Хорезм мемлекеті; Хорезмшахтар; Иль-Арслан; Текиш; Джалал ад-Дин; моңғол шапқыншылығы.

Zulpikharova Elmira Umirzakovna

Candidate of historical sciences, associate professor

Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University

(Turkestan, Kazakhstan)

E-mail: elmira10.72@mail.ru

POLITICAL AND SOCIAL CHANGES IN THE LATE PERIOD OF THE KHOREZM STATE

Abstract

This article, based on historical and archaeological research, analyzes the history of the Khorezm state in the late 12th and 13th centuries. It examines the complex relationships between the domestic politics and population of the Khorezm rulers, their reforms aimed at centralizing the state, their experience organizing the armed forces, and diplomatic relations with neighboring states. It also examines changes in urban governance, the main directions of economic policy, the

strategic role of international trade routes, the expansion of trade networks, urbanization, and urban life from the perspective of their influence. The Mongol conquests of the Khorezm city-states in the late period, their economic development, the role of colonizers, and the development of the Mongol-Tatar people are examined. This period in the history of Khorezm is assessed as a clear transition from political instability to regional dominance, from internal conflicts to a centralized state structure. This study allows us to consider the modern political direction of the study of the history of Khorezm, the economy, and important factors for this research. The study examines political changes in the Khorezm state during this period, the dynamics of the relationship between education and the elite, the development of the city's economy, and the development of the Syr Darya region. This period in the history of Khorezm is viewed as an important stage in the transition from political instability to regional dominance, from internal conflicts to a centralized state structure. The work analyzes the historical experience of Khorezm, its economic, political, and cultural development, as well as its experience of international trade and diplomatic relations.

Keywords: Khorezm state; Khorezmshahs; Il-Arslan; Tekish; Jalal ad-Din; Mongol invasion.

Зулпыхарова Эльмира Умирзаковна

кандидат исторических наук, доцент

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(г. Туркестан, Казахстан)

E-mail: elmira10.72@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ПОЗДНИЙ ПЕРИОД ХОРЕЗМСКОГО ГОСУДАРСТВА

Аннотация

В данной статье, основанной на историко-археологических исследованиях, анализируется история Хорезмского государства в конце XII и XIII веков. Рассматриваются сложные взаимоотношения между внутренней политикой и населением правителей Хорезма, их реформы, направленные на централизацию государства, опыт организации вооруженных сил и дипломатические отношения с соседними государствами. Также анализируются изменения в городском управлении, основные направления экономической политики, стратегическая роль международных торговых путей, расширение торговых сетей, урбанизация и городская жизнь с точки зрения их влияния. Рассматриваются монгольские завоевания хорезмских городов-государств в поздний период, их экономическое развитие, роль колонизаторов и развитие монголо-татарского народа. Этот период в истории Хорезма оценивается как четкий переход от политической нестабильности к региональному господству, от внутренних конфликтов к централизованной государственной структуре. Данное исследование позволяет рассмотреть современное политическое направление изучения истории Хорезма, экономику и важные факторы для проводимого исследования. В исследовании рассматриваются политические изменения в Хорезмском государстве в этот период, динамика взаимоотношений между образованием и элитой, развитие экономики города и развитие Сырдарьинской области. Этот период в истории Хорезма рассматривается как важный этап перехода от политической нестабильности к региональному господству, от внутренних конфликтов к централизованной государственной структуре. В работе анализируется исторический опыт Хорезма, его экономическое, политическое и культурное развитие, а также опыт международной торговли и дипломатических отношений.

Ключевые слова: Хорезмское государство; Хорезмшахи; Иль-Арслан; Текиш; Джалал ад-Дин; монгольское нашествие.

Zulpharova Elmira Umirzakovna

Tarih bilimleri adayı, doçent

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
(Türkistan şehri, Kazakistan)
E-posta: elmira10.72@mail.ru

HAREZM DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDEKİ SİYASİ VE SOSYAL DEĞİŞİMLER

Özet

Bu makale, tarihî ve arkeolojik araştırmalara dayanarak, XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başlarındaki Harezmi Devleti'nin tarihini analiz etmektedir. Çalışmada, Harezmi hükümdarlarının iç politikası ile halk arasındaki karmaşık ilişkiler, devleti merkezileştirmeye yönelik reformları, silahlı kuvvetlerin teşkilatlanma pratiği ve komşu devletlerle diplomatik ilişkileri ele alınmaktadır.

Ayrıca, şehir yönetimindeki değişimler, ekonomik politikanın temel yönleri, uluslararası ticaret yollarının stratejik rolü, ticaret ağlarının genişlemesi, kentleşme ve şehir hayatı, bunların etkileri açısından incelenmektedir. Harezmi şehir devletlerinin sonraki döneminde Moğol istilası, ekonomik gelişme, istilacıların rolü ve Moğol-Tatar halklarının gelişimi de ele alınmaktadır.

Harezmi tarihindeki bu dönem, siyasî istikrarsızlıktan bölgesel hâkimiyete, iç çatışmalardan merkezî devlet yapısına belirgin bir geçiş olarak değerlendirilmektedir. Bu araştırma, Harezmi tarihinin incelenmesinde çağdaş siyasî yönelimler, ekonomi ve yapılan araştırmalar açısından önemli faktörleri değerlendirmeye imkân vermektedir.

Çalışmada ayrıca bu dönemde Harezmi Devleti'ndeki siyasî değişimler, bilgi ile elitler arasındaki ilişkilerin dinamiği, şehir ekonomisinin gelişimi ve Sırderya bölgesinin gelişimi incelenmektedir. Harezmi tarihindeki bu dönem, siyasî istikrarsızlıktan bölgesel üstünlüğe, iç çatışmalardan merkezî devlet yapısına geçişin önemli bir aşaması olarak değerlendirilmektedir.

Çalışmada Harezmi'nin tarihî tecrübesine, onun ekonomik, siyasî ve kültürel gelişimine, ayrıca uluslararası ticaret ve diplomatik ilişkilerdeki deneyimine genel bir bakış sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Harezmi Devleti; Harezmişahlar; İl-Arslan, Tekiş; Celâleddîn; Moğol İstilası.

Кіріспе. Хорезм мемлекеті ХІІ және ХІІІ ғасырларда Орталық Азияда пайда болған ең ірі саяси және мәдени орталықтардың бірі болды. Сол кезде ел аумағы Ферғана алқабынан қазіргі Грузия аймақтарына және оңтүстігіндегі Үндістан шекарасынан солтүстіктегі Дешті-Қыпшақ даласына дейін созылып, Хорезмге ерекше геосаяси маңызға ие болды. Ірі сауда жолдары бойындағы қала-мемлекеттердің болуы мемлекеттің экономикалық қуатын арттырып, орталықтандырылған басқару жүйесін құруға негіз салды. Ашунтегин әулетінің билікке келуі Хорезм тарихында жаңа дәуірдің басталуына әкелді, бұрын селжұқтарға бағынған аймақты аймақтық және халықаралық аренадағы тәуелсіз саяси күшке айналдырды.

Хорезм билеушілерінің саяси қызметі, олардың әскери әрекеттері, дипломатиялық қарым-қатынастары және қалаларының экономикалық дамуындағы рөлі ортағасырлық шежірелерде жақсы сипатталған. Атап айтқанда, Иль-Арслан мен Текештің билігі мемлекеттің ішкі дағдарыстардан шығып, өнеркәсіптік үстемдікке қол жеткізген кезеңінің бірі болып саналады. ХІІІ және ХІV ғасырларда, моңғол шапқыншылығынан кейін, Хорезм қалалары экономикалық және мәдени қайта өркендеуді бастан кешіріп, халықаралық сауда жүйесінде тағы да маңызды орын алды. Археологиялық және жазбаша дереккөздер орта ғасырлардағы Хорезмнің саяси, экономикалық және әлеуметтік құрылымын терең талдауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты - кейінгі кезеңде Хорезм мемлекетінің саяси жүйесі, экономикалық дамуы және мәдени өмірі туралы жаңа білім алу. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты - тарихи құжаттарға сүйене отырып, қалалардың аймақтық және халықаралық рөлін ашу. Осы мақсатқа сәйкес, бұл жұмыстың мақсаттарына Хорезмнің аумақтық даму ерекшеліктерін анықтау, билеушілердің саяси қызметін жүйелеу, қалалардың экономикалық

және мәдени өркендеуінің факторларын талдау және оларды моңғолдан кейінгі күйіне қайтару кіреді.

Негізгі бөлім. Хорезм мемлекеті XII және XIII ғасырларда Орталық Азиядағы ең ірі және ең ықпалды саяси құрылымдардың біріне айналды. Оның аумағы Ферғана алқабынан Грузия аймақтарына және оңтүстігінде Үндістан шекарасынан солтүстікте Дешті-Қыпшақ аймағына дейін созылды. Мұндай бай аумақта орналасуы Хорезмге үлкен стратегиялық артықшылық бергенімен, көршілес қуатты мемлекеттердің болуы оған үнемі қауіп төндірді. Сауда жолдарының қиылысындағы бай қалалар мемлекеттің экономикалық күшін арттырып, орталықтандырылған мемлекеттің құрылуына ықпал етті. XI ғасырда басталған саяси өрлеу XII ғасырда күшейіп, XIII ғасырда Хорезм мемлекеті тарихи шыңына жетті. Мұсылман өркениетінің ірі орталығы ретінде Хорезм жазудың дамуына үлес қосты. Дегенмен, аймаққа қызығушылық танытқан көшпелі тайпалар мен өнеркәсіптік державалардың жорықтары үздіксіз жалғасты [1, 43]. С.П.Толстовтың археологиялық зерттеулерінде [2] сол кездегі тарихи оқиғалар дәйек тапты.

Мемлекеттің өрлеуі Ашунтегин әулетінің билікке келуімен тығыз байланысты. Ортағасырлық дереккөздер мемлекеттің негізін қалаушылардың бірі оғыздардың бектил тайпасынан шыққан мәмлүк болғанын айтады. Ол Селжүк сарайында сарай қызметкері болып қызмет етіп, элитаның мүшесі болды. Ашунтегин аймақты Хорезмнің мутасаррифі және шихнасы ретінде басқарғанымен, ол өз билігін толық пайдаланбады. Ал өзі Ибн Кохкар Хорезмнің екінші ұлы ретінде танылды. Ашунтегин қайтыс болғаннан кейін оның орнына Құтб ад-Дин Мұхаммед келді [3, 6]. Құтб ад-Диннің мемлекеті туралы дереккөздер оның жас кезінен бастап діни көшбасшыларға қамқорлық жасаған әділ, білімді және қамқор адам болғанын көрсетеді. Ол Сұлтан Санжардың қолдауына ие болды, аймақтағы билігін нығайтты, ал Селжүк иерархиясы оны вассал ретінде таныды. Құтб ад-Диннің ұлы Ала ад-Дин Атсыз Хорезм мемлекетінің күшін нығайтуда маңызды тұлға болды. Ол әскери жорықтарды шебер ұйымдастырып, саяси ықпалын кеңейтті. Бастапқыда Санжарға адал болғанымен, уақыт өте келе ол әскери және экономикалық әлеуетін арттырып, тәуелсіз саяси билікке ұмтылды. Оның Дешті Қыпшақтағы жорықтары, Женд пен Маңғыстауды қосып алуы және Бұхараның аймаққа уақытша бақылау орнатуы Хорезмнің ықпалын күшейтті. Ортағасырлық дереккөздер Атсыздың Санжарға қарсы әрекеттерін әртүрлі түсіндіреді: кейбіреулері оны ислам аумақтарын қорғаған батыл әмір ретінде сипаттайды, ал басқалары оны сұлтан билігіне қарсы көтерілісші ретінде бейнелейді. Бұл дереккөздердегі қайшылықтар саяси жағдай билеушілердің мүдделеріне сай келетіндей сипатталғанын көрсетеді. Атсыздың билікті уақытша жоғалтуы және кейіннен Хорезмге оралуы әлеуметтік негіздердің әлсіздігін көрсетеді. XII ғасырдың ортасында Мауреннахрдағы қарақытайлық басшылық Хорезм билеушілерінің сыртқы саясатын айтарлықтай қиындатты. XII ғасырдың ортасында олар екі жақты саясат жүргізді: бір жағынан олар Санжарға тәуелді екендіктерін мәлімдеді, ал екінші жағынан оның билеушілеріне қарсы жорықтар бастады. Бұл соғыстар кезіндегі олардың саясаты билеушілердің тепе-теңдікті сақтау үшін жасалған шарттар мен келісімдерге адалдығын көрсетті. Осылайша, Ашунтегин әулетінің алғашқы кезеңі Хорезм үшін селжүктерге тәуелді аймақтан Камтидтегі аймақтық билікке өту кезеңін білдіреді [3, 30]. Хорезмшах Ил-Арсланның билікке келуі мемлекеттің саяси өміріндегі маңызды бетбұрыс болды. 1156 жылы таққа отырғаннан кейін, ол ең алдымен әскери және үкіметтік мәртебесін көтеру үшін шаралар қабылдады. 1157 жылы ол Санжар қайтыс болғаннан кейін үш күн аза тұтып, селжүк мемлекетімен байланысын сақтап қалуға ниетті екенін көрсетті. Бұл кезде қарлұқ әмірлері қауіптен қашып, Хорезмге қашты, сондықтан Ил-Арслан Мауреннахрға жорық жасап, Самарқанд пен Бұхараға араласуға мәжбүр болды. Самарқанд билеушілері қарақытайлықтардан көмек сұрағанымен, Иль-Арслан олардың қарсылығын басып, оларды қарлұқ әмірлерінің қызметіне қайта орналастырды. Содан кейін ол бейбіт түрде Хорезмге оралды [4, 444]. Иль-Арслан қайтыс болғаннан кейін тақ үшін күрес басталды. Бастапқыда оның үлкен ұлы Сұлтан Шах билікке келді, бірақ үлкен ұлы Текеш

бағынудан бас тартып, қарақытайлықтардың қасында паналаған. Қарақытайлықтардың қолдауымен Текеш 1172 жылы Хорезм тағына отырды. Ол Сұлтан-шах Муайидтен көмек алып, күресті қайта бастады. Алайда, Муайидтің әскері Суберли шайқасында жеңіліске ұшырады, ал өзі 1174 жылы қайтыс болды. Содан кейін Текеш Дихистанға жорық жасап, Сұлтан-шахтың анасы Түркен Хатунды тұтқынға алды. Сұлтан-шах Гур билеушілерінен пана іздеуге мәжбүр болды.

Хорезм тарихында Гур мемлекетімен қақтығыстар маңызды орын алады. Тауларда орналасқан Гур әскері табиғи жауларынан артықшылыққа ие болды. Дегенмен, ұзаққа созылған шайқастардың нәтижесі Хорезм шахтарының пайдасына шешілді [5, 401]. Талас әулеті 1193 жылы Сұлтан-шахтың қайтыс болуымен аяқталды. Текеш өз билігін заңдастырды және мемлекетті орталықтандыруға бағытталған реформаларды жүзеге асыра бастады. Осылайша, Иль-Арслан мен Текештің билігі аяқталды. 1227 жылы Иранда пайда болған «моңғол» деп аталатын ордалардың шығу тегі белгісіз. Ортағасырлық авторлар да олардың аймақтағы нақты қатысуы туралы нақты ақпарат қалдырмаған. Сол жылы Хорезм билеушісі Джалал ад-Дин өз мемлекетінің шығыс бөлігінде белгісіз күштермен соғысып, батыс аймақтағы қызметін уақытша тоқтатуға мәжбүр болды. Оның қарсыластарының кім екені белгісіз, бірақ бұл кездегі негізгі қауіптер ішкі көтерілісшілер мен жергілікті ұлыстар екені анық. Бұл кезде Шыңғыс ханның негізгі күштері Танғұт жорығына жұмылдырылды, ал ол басқа аймақтарға назар аудармады. Жошы мен оның ұлдары Орда мен Бату ордалары қыпшақ және башқұрт тайпаларына қарсы қатты соғыстар жүргізді. Ал Шағатай бұрынғы Қарақытай мемлекетінің жерлерін басқарды және сыртқы қарсыластары болмады, тек көршілес ұлыстар болды. Шығысында Өгедейге бағынған найман жерлері; солтүстігінде Жошы ұлыстарының далалық аймақтары болды; ал оңтүстік пен батыс жағында жақында моңғолдар тастап кеткен Хорезмшахтардың жерлері болды. Осы жағдайда аймақта жаңа ірі әскери қозғалыс басталды. Шағатайдың қатыгездігі мен беделінің төмендігі оның әскерлерінің бір бөлігін оған қарсы көтеріліске итермеледі. Алғашқы көтерілісті моңғол жылқыларын асырап алған және моңғол келбетіне ие қарақытай әскерлері басқарды; оларға жергілікті түріктер және бұрын Хорезмшах Мұхаммедтің әскерінде қызмет еткен сарбаздардың қалдықтары қосылды. Олар бұрынғы қарақытай жерлерінде орнала алмады, өйткені Шыңғысхан көтерілісшілерді жазалау үшін өз әскерін аймаққа жіберген болатын. Қыпшақ даласына солтүстікке қарай ілгерілеу де тиімсіз болып шықты. Қалған жалғыз жол батыстағы нашар қорғалған Иран қалалары арқылы өтті. Ибн әл-Асир, әл-Насауи және Рашид ад-Дин бұл шабуылды «Иранға моңғол жорығы» деп сипаттайды. Үшеуі де Шыңғысханның бұл соғысқа қатыспағанын, себебі ол сол кезде қиын жағдайда болғанын атап өтеді. Шамамен 20 000 сарбаздан тұратын бұл әскер 1227 жылдың қаңтарында Хорасанға басып кіріп, үлкен шығын келтірді, бірақ Хорезм шахының әкімдері оларды шегінуге мәжбүр етті. Хорасанда қуылғаннан кейін «моңғол» күштері Мазандаранға қарай жылжыды. Бұл қыстың соңы немесе көктемнің басы болуы мүмкін. Бұл кезде олардың шабуылдары шашыраңқы болды. Сонымен қатар, Джалал ад-Дин Ирактағы әскерімен қайта топтасып, таңдаған қолбасшысы Орханды шақырды. Алайда, Орхан кенеттен исмаилиттер тарапынан өлтірілді. Орханның адамдары Кухистан аймағын тонап алғаннан кейін, исмаилиттер көмек сұрап Аламут хашиштеріне жүгінді. Орханның өлімі оның ең сенімді қолбасшыларының бірі Джалал ад-Дин үшін ауыр соққы болды. Жаздың соңында Джалал ад-Дин Ирактағы әскерін қайта топтастырып, бірнеше шайқас жүргізді. Ибн әл-Асирдің айтуынша, ол шегініп, бірнеше рет оралды; ол Исфахан мен Рей арасындағы аумақты бақылауға алып, жаңа күштер жинады. Дереккөздер оның Атабег Саад сияқты тәжірибелі қолбасшылары болғанын көрсетеді.

Әскерін қайта жинап, оны азық-түлікпен және қару-жарақпен қамтамасыз еткеннен кейін, Джалал ад-Дин 1227 жылдың қыркүйегінде Исфахан маңында моңғолдармен бетпе-бет шайқасты. Оның әскерінің саны шамамен 100 000 адам болған деп хабарланады, бірақ нақты саны белгісіз. Ән-Насауи әскердің орналасуын бейнелі түрде сипаттайды: орталық

түңдей қараңғы, оң қанат су тасқынындай жылдам, ал сол қанат сұр аттармен шашыраңқы болды. Джалал орталықты басқарды; Пиршах пен Ильчи Пахлаван сол қапталда болды; Атабек оң қапталға басшылық етті. Сан жағынан басым болғанына қарамастан, ішкі келіспеушілік соғыстың нәтижесін шешті. Сол қапталдағы жағдай ең нашар болды: Пиршах пен Ильчи Пахлаван қашып кетті, ал Пиршах тіпті Мұхаммед ибн Хасанды өлтірді. Бұл тәртіпсіздік бүкіл әскердің рухын түсіріп, қатардағы жауынгерлердің сенімін жоғалтты. Көптеген әмірлер қаза тапты, ал Атабек Атахан тұтқынға алынып, кейінгі шайқаста қайтыс болды. Орханның өлімі сол қапталдың әлсіздігін одан әрі күшейтті. Осыдан кейін Джалал ад-Дин әскерді қайта құрып, Исфаханнан көрнекті тұлғаларды шақырып, жаяу әскерді толық жабдықтады. Жергілікті әскерлер жақсы дайындалғанымен, ішкі қақтығыстар олардың тәртібін айтарлықтай бұзды. Кейінірек Джалал тағы да «моңғолдармен» толық ауқымды қақтығысқа кірісті. Жаудың қорғаныс маневрлерін пайдаланып, шамамен 2000 жауынгер Луристанға жіберілді, бірақ Джалалдың 3000 таңдаулы сарбазы оларды тоқтатып, 400-ін тұтқынға алды. Тұтқындардың бір бөлігі қала билігіне берілді, ал басқаларын Джалалдың өзі өлім жазасына кесті.

Ақырында, толық дайындалған Хорезм әскері Исфахан маңында жаумен тағы да шайқасты. Сан жағынан басым болғанына қарамастан, ішкі әлсіздік шешуші рөл атқарды және соғыстың барысын өзгертті [6, 256]. Хорезмдегі тарихи оқиғалар іргелі зерттеулерде [7; 8; 9] жеткілікті талданып, бағасы берілді.

Моңғол шапқыншылығынан кейінгі Хорезм тарихы ерекше тарихи кезеңді құрайды. XIII ғасырдың екінші жартысы мен XIV ғасырда бұл өңір Алтын Орда құрамына кіріп, экономикалық және мәдени дамудың қарқынды орталығы болды. Сол кезеңде Хорезм қалаларының жандануын, қолөнер мен сауда дамуын, мәдени орталықтардың қайта қалыптасуын араб-парсы ғалымдары мен батыс еуропалық саяхатшылар атап көрсетті. Алайда олардың кейбіреулері қала өмірін толық сипаттай алмады, нәтижесінде Хорезмнің элеуметтік-экономикалық шынайы бейнесін бағалау түрлі интерпретацияларға негіз болды. Алтын Орда құрамына қосылғаннан кейін Хорезм жаңа сыртқы байланыстар орнату мүмкіндігіне ие болды. XIII ғасырда саяси миссионерлер мен сауда экспедицияшылары, дипломатиялық елшілер қалалардың халықаралық қатынастардағы рөлін жазбаша түрде қалдырды. Солардың бірі – Плато Карпини, ол 1246 жылы Хорезмге келіп, Үргеніш қаласын халық тығыз орналасқан, бай және халықаралық саудаға ыңғайлы орталық ретінде сипаттады. Қаланың стратегиялық мәні оның Евразия керуен жолдарындағы негізгі торабы болуымен байланысты. 1260 жылы Николо және Маффео Поло Алтын Орда жерлерін аралап, Хорезм оазисінің астанасы Үргенішке жеткен сапарында аймақтың Орта Азия мен Таяу Шығыс арасындағы сауда желілеріне белсенді қатысуын көрсетті. XIV ғасырда Үргеніштің сауда орталығы ретінде рөлі одан әрі күшейді. Франческо Пеголотти оны италиялық саудагерлер үшін маңызды экономикалық және сауда орталығы ретінде сипаттады. Бұл деректер Хорезмнің экономикалық тұрақтылығы, қаржы жүйесінің қалыптасуы және халықаралық сауда желілеріндегі орнының жоғары екенін көрсетеді. 1333 жылы Ибн Баттута Хорезмге келіп, Үргенішті түркі халықтарының ең ірі және көркем қалаларының бірі деп бағалады. Ол базарларды, мешіттерді, кең көшелерді, тұрғын үйлерді сипаттай отырып, қаланың мәдени дамуын көрсеткен. Алайда, қарапайым халықтың тұрмыс жағдайы туралы мәліметтер шектеулі болды. XIV–XV ғасырларда Ибн Арабшах қалалардың экономикасын, сауда айналымын және мәдени өркендеуін жан-жақты сипаттады. Ол Үргеніштің XIV ғасырдың екінші жартысында аса бай қала болғанын атап, Тимур шапқыншылығынан кейін қалалардың күйзелісін де сипаттады.

Шихаб ад-Дин Әл-Омари Хорезмнің ауыл шаруашылығы, сауда, ақша айналымы және географиясы жөнінде жазба деректер қалдырды. 1367 жылғы Пицигани карталары мен 1375 жылғы каталондық атластар Үргеніш, Хиуа, Бұхара, Самарқанд сияқты қалалардың орналасуын дәл көрсетіп, олардың аймақтық маңызын айқындады. XX ғасырда жүргізілген археологиялық зерттеулер Хорезм қалаларының тарихын толық зерттеуге мүмкіндік берді.

1929 жылғы РАНИОН экспедициялары Конне-Үргеніш пен Миздахқанды зерттесе, 1937 жылдан басталған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициялары Шамаха-кала, Шах-Сенем, Шехрлік қалаларында жүйелі қазба жұмыстарын жүргізді.

Археологиялық материалдар қолөнер өндірісінің жоғары деңгейін, монеталық айналым тұрақтылығын, сауда байланыстарының Орта Азия мен Дешті Қыпшаққа дейін созылғанын дәлелдеді. XIII–XIV ғасырларда Хорезм қалалары моңғол билігіне қарамастан экономикалық, сауда және мәдени орталық ретінде маңызды рөл атқарды. Жазба деректер мен археологиялық материалдар бұл кезеңді Хорезм тарихында қалаларды қалпына келтіру және қайта өрлеу дәуірі ретінде бағалауға негіз береді [10, 256].

Қорытынды. XII және XIII ғасырлардағы Хорезм мемлекеті Орталық Азиядағы экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістердің маңызды кезеңдерінің бірі болды. Бұл кезең мемлекеттің ішкі құрылымының түбегейлі жаңаруымен, экономикалық бәсекелестіктің күшеюімен және басқа державалардың қысымына жауап іздеумен сипатталды. Билікке келген әмірлер, мысалы, Ил-Арслан мен Текеш, мемлекеттің бірлігін нығайтуға, басқарудың орталықтандырылған жүйесін құруға және оның геосаяси ықпалын кеңейтуге бағытталған кешенді реформалар жүргізді. Елдің жедел әкімшілік, әскери және дипломатиялық қайта құрылуы Хорезмді жетекші аймақтық державалардың біріне айналдырды. Сол кезде билеушілердің шешімдері ішкі элита топтарының күрделі динамикасымен, көршілес державалардың саяси мүдделерімен және ауқымды әскери қақтығыстармен тығыз байланысты болды. Сондықтан Хорезм билеушілерінің саяси әрекеттері тек ішкі қажеттіліктермен ғана емес, сонымен қатар халықаралық жағдайдың өзгеруімен де анықталды. Аймақтық тепе-теңдікті сақтау, сыртқы қауіптерге жедел жауап беру және дипломатиялық маневрлер Хорезм билеушілері үшін ең маңызды міндеттердің біріне айналды.

Моңғол шапқыншылығынан туындаған бұл маңызды аймақтың саяси жүйесіндегі терең өзгерістерге қарамастан, Хорезм қалалары біртіндеп қайта жанданып, маңызды экономикалық және мәдени орталықтарға айналды. Археологиялық дәлелдер мен ортағасырлық жазбалар сауда жолдарының қалпына келтірілуін және керамика, металл өңдеу және керамика өнерінің дамуын куәландырады. Қала құрылысы, қала құрылысы, нарықтың жұмыс істеуі және ақша айналымы Хорезмнің экономикалық өмірінің тұрақты ерекшеліктері болып табылады. Сонымен қатар, мешіттерді, кесенелерді және медреселерді қайта құру ислам мәдениетін сақтап қана қоймай, оның дамуын да көрсетеді. Қалалардың мәдени ортасы мен сәулет ескерткіштері Хорезмнің тек саяси немесе экономикалық орталыққа ғана емес, сонымен қатар ғылыми орталыққа да айналғанын көрсетеді. Ортағасырлық ғылым, сәулет, әдебиет, дін және басқа да діни мәтіндер көптеген ғалымдардың зерттеу нысанына айналды. Бұл кезеңдегі Хорезмнің тарихи эволюциясы саяси тұрақсыздық кезеңін, күшті орталықтандырылған мемлекеттің қалыптасуына көшуді білдіреді. Бұл кезеңі билеушілердің стратегиялық ойлауымен, ішкі және сыртқы саясаттағы икемділігімен және қалалардың әлеуметтік-экономикалық рөлінің артуымен сипатталады. Осы кезеңді талдай отырып, қазіргі заманғы тарихнамалық зерттеулер аймақтың саяси моделін, дипломатиялық жүйесін, экономикалық механизмін және мәдени дамуын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. XII–XIII ғасырлардағы Хорезмнің геосаясаты қазіргі заманғы ғылым үшін оның қазіргі заманғы үрдістерге бейімделуі тұрғысынан үлгі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. — Москва: Издание МГУ, 1948. — 352 с.
2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. — М.: Наука, 1962. — 327 с.
3. Буниятов М. Государство Хорезмшахов-Ашунтегинидов 1097–1231. — Москва: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1986. -246 с.

4. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том I, VII–XV вв. Источники по истории народов. Под ред. Волина С. Л., Ромаскавида А. А. и Якубовского А. Ю. — Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1939. - 700 с.
5. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — М.: Наука, 1963. — 760 с.
6. Бартольд В. В. Сочинения: в 9 т. Том. II -Москва: Издательство восточной литературы, 1963с.
7. Бартольд В.В. Сочинения: в 9 т. Т. II. Работы по истории Средней Азии. — М.: Восточная литература, 1964. — 1024 с.
8. Гафуров Б.Г. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. — Душанбе: Ирфон, 1972. — 704 с.
9. Брегель Ю. История Хорезма. — Лейден: Brill, 1996. — 432 с.
10. Чернявский С. Н. Империя Хорезмшахов. Москва: Вече, 2018. -1024 с.

REFERENCES

1. Tolstov S.P. Ancient Khorezm: Experience of historical and archaeological research. – Moscow: Izdanie MGU, 1948. - 352 p.
2. Tolstov S.P. Po drevnim del'tam Oksa i Âksarta. — М.: Nauka, 1962. — 327 s.
3. Bunyatov M. Gosudarstvo Khorezmshakhov-Ashuteginidov 1097–1231. Moscow: Izdatel'stvo "Nauka", Главная редакция восточной литературы, 1986. -246 p.
4. Materialy po istorii Turkmenii i Turkmenistana. Tom I, VII-XV vv. Istochniki istorii naroda. Pod red. Volina S.L., Romaskavida A.A. i Yakubovskiy A.YU. — Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1939. — 700 s.
5. Bartol'd V.V. Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya. — М.: Nauka, 1963. — 760 s.
6. Bartol'd V. V. Sochineniya: v 9 t. Tom. II -Москва: Izdatel'stvo vostochnoy literatury, 1963s.
7. Bartol'd V.V. Sochineniya: v 9 t. Т. II. Raboty po istorii Sredney Azii. — М.: Vostochnaya literatura, 1964. — 1024 s.
8. Gafurov B.G. Tadjhiki: drevneyshaya, drevnyaya i srednevekovaya istoriya. — Dushanbe: Irfon, 1972. — 704 s.
9. Bregel' YU. Istoriya Khorezma. — Leyden: Brill, 1996. — 432 s.
10. Chernyavsky S. N. Empire Khorezmshakhov. – Moscow: Veche, 2018. -1024 p.